

Stedsbruk

av Christian Norberg-Schulz

Christian Norberg-Schulz,
Arkitektøgskolen i Oslo

Artikkelen "Stedsbruk" er et utdrag av et større forskningsarbeide med tittel *Stedskunst*. Arbeidet innebærer en videreføring og utdypning av problemer introdusert i boken *Genius Loci* (1979). *Stedskunst* er disponert i tre hoveddeler à tre kapitler: I. *Tilstedeværelse* (1. Bruk, 2. Forståelse, 3. Iverksettelse), II. *Språk* (4. Typologi, 5. Morfologi, 6. Topologi), III. *Stedskunst* (7. Skikk, 8. Stil, 9. Samspill). Det siste kapitlet tar stilling til dagens situasjon og tendenser, slik som postmodernisme og dekonstruksjon.

IDAGLIGLIVET TAR VI STEDET FOR GITT. Vi utfører våre gjøremål uten å tenke over hvordan omgivelsene er. Kanskje vi reagerer på været og sier: "Idag regner det", eller, "Idag er det grått og trist". Eller vi stopper opp på vår vei fordi de har gravd er grøft tvers over gaten. Det ligger i dette at jo mer "normale" tingene er, jo mindre "betyr" de. Det er først når noe uvanlig eller forstyrrende skjer, at vi åpner øynene litt for det som omgir oss. Men dette innebærer ikke at stedet er likegyldig. Når vi reagerer på forstyrrelser, er det tvert imot fordi vi regner med at stedet skal være "i orden". At vi tar stedet for gitt fordi det er "i orden", innebærer at det umiddelbart foreligger som den mer bestandige del av en *helhet* der vi selv er med, hver for oss og som "samfunn". Vi kaller denne helheten den daglige *livsverden*, en betegnelse som også omfatter tidsdimensjonen, slik det for eksempel kommer til uttrykk i ordene

"hverdag" og "helligdag". Stedet er livsverdenens viktigste synlige manifestasjon, idet det sikrer denne stabilitet i tid og rom. Som synlig manifestasjon må det ha *identitet*, i betydning av avgrensning og karakter. Vi skal senere redegjøre for dette i detalj. Forøvrig er det implisitt at stedet som gitt, omfatter både natur og arkitektur.

Spørsmålet om hva det vil si at stedet er "i orden" stilles idag fra mange hold. Nettopp fordi vi tar dem for gitt, er våre steder i ferd med å gå istykker. En snikende prosess som har pågått lenge, er kommet så langt at "forstyrrelsene" ikke lenger kan oversees. Selv har jeg betegnet situasjonen som et *stedstap*, og har også forsøkt å forklare hva tapet består i og hva det betyr for oss mennesker. Når det gjelder det siste, hersker det tydeligvis en viss uenighet, for det er blitt hevdet at menneskene trives, selv om stedene ikke er "i orden" i tradisjonell betydning. Etter

mitt skjønn foreligger det her en kortslutning, for det er jo slett ikke sikkert at trivsel er et mål på steds-kvalitet.

La meg slå fast at stedstapet et et faktum. Det består prinsipielt i at stedene har mistet eller er i ferd med å miste sin identitet både når det gjelder avgrensning og karakter. Tidligere var en bosetning alltid en karakteristisk enhet som trådte frem mot en sammenhengende landskapsbakgrunn, enten den var en gård, en landsby eller en by. Ordet "tun" som egentlig betyr det samme som det engelske *town*, står netop for et avgrenset område, noe som klinger igjen i det tyske ordet for gjerde, *Zaun*. Idag er bebyggelsen gjerne spredt utover på en slik måte at vi ikke kan si hvor stedet begynner og slutter, samtidig som den er så uensartet at enhver følelse av helhet forsvinner. Når begrensningen oppløses mister altså tunet og byen, for ikke å si stedet, sin identitet. Samtidig ødelegges landskapets kvalitet av sammenhengende bakgrunn, en egen-skap som er av vesentlig betydning.

Den tsjekkiske kunstneren Jan Souček fremstiller situasjonen i sin radering "Broen" (*Most*). På den ene siden av elven ligger den tette, gamle byen med sine gater og plasser, rekker av hus og himmelrettede tårn. Vi oppfatter spontant hvordan en mangfoldig verden her er tilstede på et litet område, og skjønner at *nærhet* er en grunnleggen steds-kvalitet. På den andre siden av elven ser vi et udefinert *waste land* uten enhver omverdens-kvalitet. Romdannelse finnes knapt, og den spredte bebyggelsen er karakterløs. "Trøstløs" er en passende karakteristik. Som uttrykk for det stedstapet som her foreligger, lar Souček broen løpe på langs midt i elven! Slik forteller han oss at situasjonen også innebærer et tap av *historien*, som det som knytter fortid og nåtid sammen, og som peker mot en meningsfylt fremtid. Endelig antyder raderingen at stedstapet henger sammen med en ny teknologi. Og dermed står vi overfor et av tidens store paradokser: at vi med vår utviklede naturvitenskap og nærsagt ubegrensede tekniske muligheter ikke er istand til å ta vare på den omverdenen der livet finner sted. Det er nærliggende å slutte at

den naturvitenskapelige forståelse er utilstrekkelig, ja misvisende, når det gjelder den daglige livsverdens problemer.

Det er også all grunn til å anta at stedstapet går sammen med den menneskelige fremmedgjøring som kjennetegner vår tid. For vi identifiserer jo nettop oss selv ved å henvise til det stedet vi kommer fra, slik som når vi sier: "Jeg er bergenser", eller, "Jeg er trønder". Slik er det i alle land, og slik bør det være, uten at vi dermed er sneversynte lokalpatrioter eller nasjonalister. Menneskets identitet er med andre ord avhengig av stedets identitet. Ordet "fremmedgjøring" innebærer et tap av tilhørighet, og tilhørighet til et sted i oppløsning er vanskelig. Symptomene på dette er tallrike, selv om mange tries i sofakroken foran TV-apparatet.

Vi skjønner at den tilhørigheten som ordet "identitet" innebærer, betyr noe mer enn "trivsel". Identitet vil si at man tilhører en *verden* som både omfatter stedet selv og det samfunnet det tjener. Når denne verden går i oppløsning, selv om "hele verden" kommer inn til oss gjennom mediene, blir vi fremmedgjort, i betydning av at intet lenger er nært og meningsfylt. "Jeg er min verden", sa filosofen Wittgenstein. Følgelig gjelder det å "ha" en verden som er både konkret og rik. Betydningen av dette kommer nettop frem i talemåten "finne sted" og stedstapet innebærer således at livet mister sin sammenheng. Det er da også blitt alminnelig å si at "idag går alt i oppløsning". At "alt går i oppløsning" er en annen betegnelse for at enheten liv-sted er blitt offer for en splittelse. Foreløpig skal vi bare antyde at denne består i at mennesket benytter det gitte som en "ressurs" som skal tilfredsstillte dets "behov", istedenfor å forstå forholdet til omverdenen som et meningsfylt samspill. Resultatet er ikke bare en splittelse av enheten, men en øko-krise som truer hele vår eksistens. I kapittel 2 skal vi undersøke årsakene til splittelsen av liv og sted, og dermed identitetstapet.

Det fremgår av det som er sagt at vår identitet er det livet som finner sted, men identitetens "innhold" veksler selvsagt fra sted til sted. Å være trønder er både å være menneske og å være

fra Trøndelag. I dette ligger det at man ikke er et fullverdig menneske uten å ha konkrete røtter, men at røttene også må ha visse fellesnevner. Det er disse fellesnevnerne som er stedsforståelsens grunnlag. Følgelig må vi undersøke hvilken struktur betegnelsen "finne sted" skjuler. Vi må undersøke hva som virkelig skjer når vi kommer til et sted, når vi oppholder oss der, når vi møter andre og når vi utfører våre gjøremål. Vi må med andre ord utrede det vi har kalt "stedsbruk", og vi har allerede antydnet at dette bare kan skje ad fenomenologisk vei.

Ordet "stedsbruk" innebærer at vi ikke bare "bruker" de rommene eller bygningene der vi har noe bestemt å utrette, men at vi som nevnt også bruker stedet som helhet. Det er viktig å understreke dette, for den "funksjonalistiske" og pragmatiske holdningen som er vanlig idag, oppfatter "bruk" som separate handlinger. Når vi "bruker" en *gate* er det imidlertid ikke tale om å oppsøke en bestemt butikk eller et kontor, men å bruke *gaten som gate*, det vil si, å la "gatens liv" finne sted. Og gatens liv er møtet med andre og med det andre, mens vi selv er i bevegelse. Gatens liv består av overraskelser og oppdagelser, og gaten selv er derfor et "mulighetenes miljø". En by består først og fremst av gater, og således kunne Louis Kahn si: "En by er et sted der en liten gutt som går omkring kan komme til å se noe som forteller ham hva han vil gjøre resten av sitt liv."

Når vi skal utrede stedsbruken, er det hensiktsmessig å se på stedet i historisk perspektiv. Senere skal vi så ta stilling til om det fortiden lærer oss fremdeles er gyldig. Den eldste kjente fremstilling av byen, et assyrisk relieff som viser oss Nippur ca. 1500 f. Kr., forteller oss allerede meget av det vi trenger å vite. Relieffet gjengir byen som et muromkranset område, der en rekke virksomheter foregår i en serie hyttelignende byggverk. Foran en større "hovedbygning" sitter en hersker på en tronstol og mottar en delegasjon utenfra. Således forteller relieffet oss at bosetningen både er et sted man kommer frem til, der man møter andre, og der man oppholder seg. Generelt kan vi si at stedsbruken omfatter visse

karakteristiske "momenter". For å forstå disse og dermed stedets rolle i livsverdenen skal vi se på en situasjon da omgivelsene virkelig betyr noe. For det er tilfelle når vi *besøker* en fremmed by. Da er det først og fremst *stedet* som er målet, selv om vi nok også reiser for å spise spennende mat og gå i museer. Reisebrosjyrene inneholder da også typiske stedsbilder som antyder hva vi kan vente oss. Det kan kanskje synes merkelig å ta besøket som utgangspunkt for stedsforståelsen, men fordi det skjer med åpne øyne, kan det fortelle oss noe om det vi er blinde for i dagliglivet.

Det første momentet er *ankomsten*. Hvis et sted overhodet har en identitet, er det noe vi kommer frem til. Sett fra mennesket innebærer ankomsten en forutgående forventning. Vi kommer jo *fra* noe, vi har vært underveis, og har dermed forberedt oss på møtet med stedet. Stedet må med andre ord ha et forhold til det vi kommer fra, hvis det skal virke som et *mål*. Vanligvis er det vi kommer fra et omgivende landskap, og dermed settes menneskeverket i forhold til naturen. Landskapet selv omfatter *naturgitte steder* som allerede innebærer opplevelsen av ankomst, etter at vi har reist gjennom mindre distinkte "mellomland". Slike steder er for eksempel viken, neset, dalen og lysningen i skogen. Det er gjerne på disse stedene at menneskene har bosatt seg, og dermed blir ankomsten i dobbelt forstand meningsfylt, iallfall hvis det naturgitte og menneskeverket stemmer overens. For at det skal skje, må menneskeverket representere et "svar" på naturens "tiltale". Denne overensstemmelsen består blant annet i at adkomst og ankomst passer sammen.

Ankomsten innebærer overgangen fra et område til et annet; den finner sted når vi overskrider en *terskel*. Vi har sett stedet vise seg i det fjerne, vi har vært utenfor, vi nærmer oss, og trer nå inn i dets indre. Ute-inne forholdet er således grunnleggende for stedsidentiteten. Derfor var *hyporten* fra gammelt av noe mer enn et forsvarsverk; den representerte stedet selv og bekreftet vår forventning. Idag er som nevnt grensen mellom bosetningen og omgivelsene

for det meste utvisket, og byporten er en saga blott. Dermed er den vesentlige opplevelsen av ankomst svekket, og med denne stedets identitet. Det er selvsagt ikke meningen med dette å si at vi igjen må bygge bymurer og -porter, men bare at opplevelsen av ankomst må gjenvinnes.

Det egentlige *møtet* med stedet skjer når vi trenger inn i dets indre. Da blir forventningen tilfredsstilt både som oppdagelse og som gjenkjennelse. For "forventning" betyr jo at vi venter oss noe vi på en merkelig måte "kjenner" på forhånd. Jeg skal komme tilbake til dette vesentlige problemet, og nå gå videre med noen ord om møtets innhold. Et møte innebærer ikke som sådant en overenskomst; snarere møter vi et mulighetenes miljø som åpner for *valg*, og som derfor er uttrykk for frihet. Stedet, og i særdeleshet den mangfoldige byen, gir oss større frihet enn omverdenen, der mulighetene ennå var uttrykt. Å leve betyr å velge mellom kvaliteter, og derfor trenger vi *møtestedet*, der mangfoldet er tilstede. Når jeg sier "møte-sted", innebærer det at møtet ikke kan skje hvor som helst, men krever et passende sted. Jeg har allerede nevnt at *gaten* fyller denne oppgaven, fordi den leder oss videre og lar oss oppdage mulighetene. Men møtet består ikke bare i opplevelsen av mangfold; det er også, og må være, opplevelsen av *helhet*. For et sted som bare er en samling av "tilbud", er intet sted. Identitet er ensbetydende med helhet. I møtet med stedet viser helheten seg gjerne som en omfattende *stemning*. Det er velkjent at det "gode sted" nettop er karakterisert ved en uåndgripelig stemning som legger seg over alle ting; det har personlighet og sjel, sier vi. En omfattende stemning er ensbetydende med rommessig sammenheng, og dermed blir stedets "deler" helhetsbestemt.

Når bevegelsen faller til ro, blir møtet *opp- hold* og *samvær*. Det skjer på *plassen* eller *torvet*. "Plass" er et annet ord for sted, noe som viser at det er her vi virkelig er fremme ved målet. Her samles og "plaseres" det mangfoldige som oversiktlig nærvær, og valget blir til medvirkning. Men samværet innebærer ikke

uten videre en overenskomst. Oppholdet kan jo bestå i mediterende iakttagelse, og forsåvidt medføre en viss distanse mellom dem som er sammen. Vi kan også si at møtet er et møte mellom forskjelligheter. *Overenskomsten* krever sitt eget sted, der samværet blir *samfunn*. "Samfunn" betyr at man har "funnet" det samme, med andre ord, at valget er blitt overenskomst. De stedene dette kommer til uttrykk, kaller vi *institusjoner*, og rådhuset eller kommunehuset er fra gammelt av det viktigste av disse. (Slottet er også en institusjon, selv om det ikke står for noe man har funnet, men snarere er blitt pålagt.) Da institusjonene uttrykker samværets mål, har de tradisjonelt vært nær knyttet til torvet. Sammen fungerer torv og institusjoner som bosetningens "hjerne", der det livet som finner sted får mening, idet det mangfoldige ordnes og tilrettelegges.

Blant institusjonene spiller helligdommen en spesiell rolle. Den representerer ikke bare en overenskomst, men en *forklaring* som innordner stedet i en "kosmisk" sammenheng. Med "sammenheng" siktes det her til en tro eller "verdanskuelse" som uttrykkes som et "sted i stedet". I Europa har *kirken* i århundrer spilt denne rollen, og dens arkitektur illustrerer hva som skjuler seg i ordet "forklaring". Således forklarte kirken det enkelte stedet og dets liv som del av en verdensorden av almen art. Dette skjedde både ved at kirkebygningens "internasjonale" form tok opp i seg trekk fra den lokale byggeskikk, og ved at den i fortettet form gjentok opplevelsen av ankomst og mål. Forholdet ute-inne ble med andre ord til en bevisst fremstilling av en helhetsforståelse, der fasaden var *porta coeli*, "himmelport", og interiøret et bilde av *Ierusalem coelestis*, "det himmelske Jerusalem". Men bak denne *kristne* forklaring står den almene forståelse av helligdommen som et sted der det "egentlige" avsløres, også som arkitektonisk fremstilling av et naturgitt "hellig sted". Jeg skal i kapittel 3 se nøyere på dette forholdet. Her er hensikten bare å understreke at stedsbruken også må omfatte momentet "forklaring" for å få en dyper mening.

Stedsbruken består imidlertid ikke bare i ankomst, møte, samvær, overenskomst og forklaring, men også i hva vi kan kalle *tilbaketrekning* eller "alensomhet", det vil si, at den enkelte er for seg selv i sitt eget hus. Det er når vi går inn i huset at vi endelig er *hjemme*. Her bekreftes vår individuelle identitet og vi oppnår trygghet. I hjemmet samles alt det som er av personlig eller privat art, og dermed blir det et "sjelens museum", der minnene står for den enkeltes verden, i overensstemmelse med Wittgensteins *dic-tum*. Det ligger i dette at huset primært har en innadvent karakter, selv om det selvsagt ikke skal isolere seg fra den felles omverden det inngår i. Derfor må det ikke være for spesielt, men snarere fremtre som en personlig tolkning av fellesskapets innhold. Da dette også omfatter den naturgitte omverden, er det husene som forholder seg mest direkte til stedet slik det er gitt. I husene iverksettes den lokale steds-karakteren, mens institusjonen og helligdommen innordner dem i en større sammenheng.

Enheden av liv og sted kommer også frem når vi spør om de forskjellige bruksmomentene har noe til felles. Svaret på dette spørsmålet avdekker helhetens *grunnstruktur* i form av tre *værens-aspekter*, som vi vil kalle "erindring", "orientering" og "identifikasjon". For at et sted skal kunne brukes i den betydning vi her legger i ordet, er *erindring* av dets viktigste trekk en forutsetning. Vi må kjenne og gjenkjenne de primære elementer som er stedets *kjennetegn* og *landemerker*. Det er disse som sammen forteller oss *hva* stedet "er". Et landskap erindres således fordi det omfatter "ting" som trer frem som distinkte identiteter. En karakteristisk ås- eller fjellformasjon virker ofte som et landemerke, eller et elveløp og et fossefall. På det menneskelagde stedet er landemerkene først og fremst byggverk som rager opp, men de kan også være mindre bygninger som stikker seg ut takket være sin beliggenhet eller form. Noen ganger virker natur og bebyggelse sammen til en helhet som erindres som et helt "bilde". Det er for eksempel tilfelle i Praha, der blikket av byens lilleside tvers over elven med borgen over og broen som

forbindelse, er kjent som "Praha-motivet". Det er i denne sammenheng interessant å merke seg at det nettop er erindringsmotivene som opptrer på postkort og i reisebrosjyrer. Et sted som mangler slike kjennetegn vil ha en svekket identitet, og orientering og identifikasjon blir vanskelig eller umulig. I alminnelighet fungerer landemerkene som *mål*, selv om vi ikke nødvendigvis oppsøker dem. Dette viser igjen at bruken av stedet ikke kan reduseres til en "sum" av enkeltfunksjoner.

Erindringen, i betydning av å kjenne og gjenkjenne, er forutsetningen for vår *orientering*. Enkelt sagt, må vi vite *hvor* vi er for å kunne finne frem. For at dette skal kunne skje, må omverdenen i tillegg til kjennetegn og landemerker omfatte *veier* som muliggjør orienteringen. Vi har nevnt at landskapet ofte byr på "naturgitte steder", og kan føye til at det også omfatter "naturgitte veier", det vil si, strukturer som gir det sammenheng. Likeledes er det implisitt i det som er sagt ovenfor, at det menneskelagde stedet må bestå av definerte veier og mål. Når det ikke er tilfelle, blir vi desorientert og forvirret, og det som skulle være oppdagelse og samvær blir fragmentert. Resultatet er nettop den psykiske tilstand som kalles fremmedgjøring.

Erindringen er også forutsetningen for vår *identifikasjon* med den til enhver tid gitte *omverden*, som umiddelbart oppleves som en omfattende stemning, og som ved nærmere bekjentskap festnes som karakteristiske trekk og motiver. Omverdenskarakteren omfatter selvsagt også stedets landemerker; ja, det er denne som bestemmer deres kvalitet og dermed gir dem konkret nærvær. Vi må med andre ord vite *hvordan* stedet er, for å erkjenne dets identitet. Igjen har landskapet en beskaffenhet som vi forholder oss til når vi er underveis, og som det menneskelagde stedet må "til-svare" for at ankomst og opphold skal bli "virkelig". Det er således omverdenskarakteren som ligger til grunn når vi identifiserer oss selv ved å henvise til stedet. Dagens karakterløse omgivelser gjør identifikasjonen vanskelig eller umulig, og er derfor en vesentlig side ved stedstapet.

Mens *momentene* "ankomst", "møte", "opphold", "samvær", "overenskomst" og "forklaring" angir hvordan livet finner sted, betegner *aspektene* "erindring", "orientering" og "identifikasjon" den forståelse som er en forutsetning for at dette skal kunne skje. Vi kan hverken være underveis eller nå et mål hvis vi ikke orienterer oss, og kan ikke komme til noen overenskomst hvis vi ikke identifiserer oss med stedets *genius*. Endelig kan vi ikke oppleve noen tilhørighet uten å erindre hva stedet "består av". Aspektene er med andre ord det som *muliggjør* stedsbruken. Derfor kan de ikke være et resultat av erfaring, men må være gitt *på forhånd*. Som "forforståelse" er de en av de strukturer som utgjør menneskets væren-i-verden. Det er Heideggers grunnleggende fortjeneste å ha forstått mennesket som *Dasein*, "væren-i-verden", snarere enn som et selvstendig subjekt. Dette innebærer at mennesket har en *væremåte* som på forhånd bestemmer og betinger grunntrekkene i dets verden. Den strukturen som er særlig relevant i vår sammenheng, kaller Heidegger *Räumlichkeit*. Han presiserer imidlertid at "rom" her ikke betegner et abstrakt, matematisk kontinuum, men et kvalitativt forhold mellom konkrete steder. For å klargjøre forholdet til stedsbruken, kan vi oversette *Räumlichkeit* med "tilstedeværelse", og si at vi "er" på stedet som erindring, orientering og identifikasjon. Dette gjelder for alle momenter og til alle tider, og gjør det også mulig for oss å "oppleve" fortidens steder, iallfall i deres grunntrekk. Derfor er møtet med et nytt sted også en "gjenkjennelse". Det er forøvrig et kjent fenomen at særlig "sterke" steder gir mange en følelse av *déjà-vu*.

Aspektene gjelder både for naturgitte og "kunstige" steder. Som stedsforståelsens grunnlag er de nettopp det som forener natur og menneskeverk, og gjør det mulig å redegjøre for disses samspill. Således gir aspektene oss adgang til omverdenshelheten og bruken av denne. Helhetsforståelsen er med andre ord ikke noe ubestemt og flytende, men har en struktur som forklarer hvordan vi "bebor" stedet. Stedsbrukens momenter og aspekter kan sammenfattes i

det å *bo*, og vi skjønner at dette innebærer meget mer enn tak over hodet. Umiddelbart består bofunksjonen i å bruke det som foreligger ut fra en adekvat stedsforståelse. Men i denne dagligdagse bruk inngår det alltid en tolkende iverksettelse som har til hensikt å gjøre stedet passende for bruken.

Under gjennomgåelsen av stedsbrukens momenter har vi gjentatte ganger vist at disse går sammen med bestemte arkitekturtypologier slik som gate, plass, fasade og interiør, samt med disses innbyrdes forhold. Vi har også antydnet at aspektene har sitt arkitektoniske motstykke. Orienteringen referer således til *rommet*, mens identifikasjonen gjelder omgivelsenes konkrete *former* og erindringen de distinkte *figurer* den består av. Både momenter og aspekter er derfor på en gang værens- og stedsstrukturer, og omskriver dermed enheten liv - sted. De slår en bro mellom mennesket og dets omverden, ikke gjennom symbolisering eller semiose, men som ledd i en opprinnelig helhet.

Den sammenheng mellom arkitektur og liv som her er skissert, kan virke som en ny utgave av det velkjente *form follows function*. Men vårt bruksbegreper fundamentalt forskjellig fra funksjonalismens. Her er det ikke tale om mer eller mindre koordinerte enkeltfunksjoner, men om "momenter" som får sin mening ut fra den helhetlige værensstruktur som vi har betegnet som å *bo*. Analogt er heller ikke arkitekturformene separate, men betinget av det overordnede *sted*, der naturen inngår. *Derfor er ikke arkitekturen noe som "følger" av menneskets handlinger, men konkretiseringen av en "verden" som muliggjør disse*. Da denne verdenens bestanddeler er kvalitativt forskjellige, kan den ikke gripes ad logisk vei, men må uttrykkes *poetisk*. Arkitekturverket gjør dette, idet det på grunnlag av en fenomenologisk forståelse "samler" og "fremstiller" det mangfoldige som rom, form og figur.

La oss illustrere dette med et eksempel. Den lille italienske byen *Urbino* ligger i et landskap av myke, bølgende høydedrag. Fruktbart er det, vennlig og uten dramatik. Senkningene er

hverken dal eller kløft, men høydedragenes motstykke. Og disse er hverken ås eller fjell. Slik er landskapet preget av kontinuitet, og dets sammenheng understrekes av Sydens solfylte og enhetlige himmelrom. I dette landskapet trer alt frem som *individ*; pinje, sypress og vintre står der som "ting" mot en gjennomgående bakgrunn, og slik har da også malerne fremstilt det fra middelalderen til idag. Det som her beskrives, gjelder forsåvidt for mange italienske steder, men her har det et særpreg, som fremfor alt består i det avbalanserte forhold mellom positiv og negativ form og i den kontinuerlige mykhet som understrekes av fraværet av klipper.

Urbinos byggverk oversetter denne omverdenen i bygget struktur. Terrengets bølgende linjer tas opp av veier og murer, og teglmaterialet føyer seg etter formasjonene. Slik synes bosetningen å oppstå av landskapet, samtidig som den uttrykker menneskets tilstedeværelse. Dette dobbelte opphav understrekes ved ankomsten av hertugpalassets front som tar opp byportens eldgamle motiv med artikulerede bueåpninger mellom flankerende tårn av tegl. Når vi så trer inn i bosetningens indre, fastholdes grunnkarakteren, men nå er alt fastere, mer bestandig, og vi husker Rilkes ord om at "det forgjengelige tiltror oss en redning". Det er bruken av landet som her kommer til uttrykk: vår orientering og identifikasjon manifesterer seg som gate, plass og mur, og vi føler at tilhørigheten er blitt arkitektur.

Men når vi vandrer omkring og bruker disse omgivelsene som en besøkende som prøver å forstå, får vi stadige glimt av noe annet: omkring vinduer og portaler viser et mer bestemt og presist formspråk seg, og vi husker at dette allerede ble antydning i hertugpalassets front, da vi nærmet oss stedet. Hva er dette? Selv om vi aldri har vært i Hellas eller Roma, "kjenner" vi disse motivene: søyler, omramninger og gavler som forteller om noe alment, noe som ikke direkte er sprunget ut av Urbinos jord, men som snarere setter det nære inn i en videre sammenheng. Glimt av noe generelt synes det å være, og når vi trer inn i palassets *cortile*, blir glimtene til samlet figur. Her er alt

antropomorf geometri: søyler, buer, pilastre og bjelkeverk er der, regelmessig fordelt rundt rommet. En "himmelsk" orden er tilstede som et storartet "bilde" av hvordan verden "egentlig" er. Dermed blir rommet en forklaring som kaster sitt lys tilbake over gater, plasser og landskap. For også i landskapet får forklaringen et ekko i Montefeltro-mausoleets geometriske volum. Som en fugl fra oven står det i det myke terrenget; fremmed, og samtidig merkelig nær.

I sin lille bok om dikteren Hebel, skriver Heidegger: "Byggverkene bringer jorden som det bebodde landskap i menneskenes nærhet og stiller tillike naboskapets samliv under himmelens vidde." I et nøtteskall uttrykker denne setningen det Urbino forteller oss. Her bringer arkitekturen i sannhet den jordiske omverden nær, idet den tar opp dens konfigurasjoner og fastholder dem som definert rom og bygget form. Og samtidig er "himmelens vidde" med, som en generell orden som gjelder for *alle* steder. I hertugpalassets *cortile* fremstilles den som geometri og antropomorf karakter, det vil si, som noe som forblir skjult i den omgivende natur, men som hentes frem i det forklarende verk. Slik blir det "bebodde landskap" et *forstått* landskap, der mennesket har funnet seg til rette mellom jord og himmel gjennom respekterende bruk. Det er dette vi kaller å *bo poetisk*.

Urbino-eksemplet gir oss bedre innblikk i værensaspektene arkitektoniske motstykker: rom, form og figur, og dermed i den overordnede stedsstruktur. Vi skal i kapitlene 4–6 behandle arkitekturaspektene i detalj, men må for oversiktens skyld allerede her redegjøre for deres grunntrekk. La oss først gjenta at de er gjensidig avhengige, og at all tre er med i bildet i enhver situasjon. Vi er aldri "på stedet" som ren orientering eller ren identifikasjon, og ethvert sted har selvsagt både romorganisasjon, karakteristisk form og betingende figurer. Men under stedsbruken kan en enkelt av dem spille en dominerende rolle. Dagliglivets gjøremål krever således fremfor alt orientering og dermed en "fattbar" romstruktur, mens vi når vi besøker et fremmed sted, umiddelbart opplever dets stemning

eller karakter. Den fenomenologiske analysen som skal utvikle vår stedsforståelse, krever derfor at aspektene skilles ad, dog uten at helheten glemmes.

Analysen av Urbino viste at et steds romorganisasjon kan være topologisk og/eller geometrisk. Det vil si at de veier, mål og områder som rommet "består av" kan være ordnet på en "friere" eller "strengere" måte. Den topologiske orden er den opprinnelige, idet den bare er basert på veienes kontinuitet, målenes "pregnans" og områdenes begrensning. Forsåvidt svarer den til gestalt-teoriens ordensprinsipper, og det er interessant å merke seg at den også hos barnet er utgangspunkt for romforståelsen. Den geometriske orden forutsetter derimot forestillingen om et overordnet romkontinuum, innen hvilket veier og steder er "plasert". Hos barnet utvikles den geometriske forestillingen relativt sent, og studier av naturfolkene viser at den er kulturelt betinget. Heller ikke grekerne hadde noe ord for et omfattende, abstrakt rom. For dem besto omgivelsene av *topoi*, steder, og dermed bekreftes den topologiske ordens opprinnelighet. Den representerer således den forforståelse som er nevnt ovenfor. Heidegger sier i denne forbindelse: "Rommet mottar sitt vesen fra steder og ikke fra «rommet»." Generelt betyr "romorganisasjon" tilretteleggelsen av den horisontale utstrekning, idet livet primært finner sted "på jorden", og fastholdes i et *grunnriss*.

Med "form" sikter vi i prinsippet til det som "reiser seg i rommet", enten som naturgitt eller som bygget "ting". Her kommer med andre ord materiale, farge og tekstur inn i bildet, samt den oppbygning som er karakteristisk for tingene. Generelt kan vi si at uttrykket avhenger av hvordan tingen står, reiser seg, strekker seg ut, og åpner og lukker seg. Igjen kommer forforståelsen inn i bildet, nå som indentifikasjonen av den egne kroppen med omverdenens former. Det er innlysende at enhver romorganisasjon kan "bygges" på mange måter. Veggene i en gate kan for eksempel være av tre eller tegl, og ha forskjellige slags åpninger. Alt etter utførelsen vil derfor samme romorganisasjon få en høyst for-

skjellig stemning eller karakter. Når vi skiller mellom "form" og "figur", er det også fordi et landemerke, slik som et tårn eller en kuppel, vil virke høyst forskjellig, alt etter byggemåten. Generelt betyr "form" tilretteleggelsen av den vertikale reisning, som uttrykk for at livet finner sted "under himmelen", og fastholdes i et *oppriss*.

Ordet "figur" betegner som nevnt formen til de konkrete ting som utgjør omverdenen. Naturen består umiddelbart av ting, slik som fjell og ås, nes og vik, elv og tjern, tre og busk, det vil si, av alt det som har *navn*. Analogt omfatter arkitekturen *gestalter* som kalles runde og lange, fløy og risalitt, søyle og bjelke, bue og gavl, korridor og nisje, for bare å nevne noen få. De navngitte ting er forforståelsens "substans", og distinksjonen mellom dem skyldes vår iboende evne til å erkjenne "noe som noe". Det er tingene som fungerer som kjennetegn, både i nærmiljøet og i en større sammenheng. Noen av dem har betydning av *motiver* som preger stedet, mens andre trer frem som dominerende *landemerker*. De sistnevnte er naturlig nok gjerne institusjoner som representerer samfunnet på stedet. Generelt innebærer enhver figur en tolkning av forholdet mellom jord og himmel, og fastholdes i et *omriss*.

Når det bebodde landskap bringes i menneskenes nærhet, virker rom, form og figur sammen. Sammen betinger de stedets identitet; det som fra gammelt av kalles *genius loci*. Vi har allerede påpekt at aspektenes samvirke både gjelder de naturgitte omgivelsene og den arkitektur som tilrettelegger stedet for bruk. Vi har også antydnet at det samvirkende arkitekturen mer direkte fremstiller, potensielt er tilstede i omverdenen, dog med den tilføyelse at arkitekturen også forklarer det nære som del av en mer omfattende sammenheng som kan være både regional, nasjonal og almengyldig. Dette gjøres ved at en "tenkt" orden forbindes med den umiddelbart gitte, slik Urbino-eksemplet viste oss. Dermed får menneskeverket rang av *imago mundi*, "verdensbilde".

Men rom, form og figur virker også sammen på en annen måte. Sammen danner de en tradisjon eller byggeskikk som utgjør stedets identitet i *tiden*. Vi har sagt at livet som finner sted "er" tiden, men i dette er det implisitt at stedet er *mer* permanent enn livsytringene. *Stabilitas loci* har da også fra gammelt av vært erkjent som menneskelivets forutsetning. At livet finner sted vil altså si at stedet no er gitt, men at det likevel gjelder å "finne" det. (Når man på engelsk sier *take place*, antyder denne talemåten at stedet er mer umiddelbart "tilstede". De franske og italienske talemåtene *avoir lieu* og *avere luogo* innebærer at det hverken er nødvendig å "finne" eller "ta" stedet; man *har* det simpelthen. Og slik fremtrer da også det klassiske *topos* i Sydens solrom.) Nå finner man ikke stedet en gang for alle, ja, man har det heller ikke alltid, for den gangs skyld. Det må gripes stadig på nytt i overensstemmelse med den historiske situasjon. Således er stedet *både* permanent og foranderlig. Hvordan skal det forstås? I grunnen er ikke problemet så vanskelig. Det som skal bevares gjennom tiden er stedets *genius*, og da den består i et visst forhold mellom rom, form og figur, skal det ikke meget omtanke til for å skjønne at forholdet kan tolkes stadig på nytt. *Roma* er et kjent eksempel på at dette er mulig. Som den "evige stad" har byen bevart sin identitet gjennom alle forandringer, og de fremmede kunstnerne som virket der, har opplevd identiteten så sterkt at de alle ble "romere". Forsåvidt viser eksemplet at selvidentifikasjonen av typen "Jeg er romer", ikke er bundet til et bestemt tidspunkt, men gjelder så lenge stedet er det "samme".

Stedets identitet bevares altså gjennom en tradisjon eller byggeskikk, noe som innebærer at rom, form og figur utgjør et *formspråk* som muliggjør stadig nye tolkninger. Slike tolkninger skjer nødvendigvis i forbindelse med konkrete byggeoppgaver. Noen av disse har lang levetid i historisk perspektiv, slik som kirken, mens andre er mer tidsbestemt, slik som bymuren. Formspråket er i prinsippet felles for alle byggeoppgaver til enhver tid. Men det betyr ikke at det er uforanderlig. Enhver tidsbestemt

tolkning innebærer en viss forandring av språket, idet en ny uttryksmulighet er blitt avdekket. Og språket består også av flere "nivåer" som er mer eller mindre stabile. Mest stabile er de strukturene som svarer til vår forforståelse; de utgjør et tidløst *grunnspråk* som er utgangspunktet for "stiler" som har gyldighet innen en bestemt region, en bestemt epoke, eller til og med for en enkelt kunstner. Det *klassiske* formspråket som ble grunnlagt av grekerne og videreutviklet av romerne, har tydeligvis opptatt særlig meget av grunnspråket i seg, da det har beholdt sin gyldighet helt frem til vår egen tid. Vi skal i kapittel 7 nøyer på hva som har gjort det så levedyktig. Her skal jeg bare føye til at det er formspråket som gir det enkelte bygverket mening. Ordene "formspråk", "stil" og "byggeskikk" brukes gjerne som synonymer, men det kan være hensiktsmessig å reservere "stil" for tidsbestemte internasjonale språk, slik som klassisisme og gotikk, mens "byggeskikk" brukes i forbindelse med regionale og folkelige uttryksformer.

Når vi fremholder at det som skal bevares gjennom tiden er *genius loci*, er det implisitt at ethvert sted har en identitet som det er menneskets plikt å forstå og ta vare på. Men dette er som nevnt, en prosess som aldri kommer til avslutning. Vi kunne også si at det er vår oppgave å la stedet "finne seg selv" i historien. Derfor er mennesket stedets "hyrde" snarere enn dets "herre". Hver epoke avslører noen av stedets kvaliteter, mens andre forblir skjult. En tradisjon består altså i *muligheter* og ikke i faste regler. Det er i denne sammenheng vi må forstå værensaspektet *erindring*. "Erindring" vil ikke si en samling minner, men erkjennelsen av grunnstrukturene til livet mellom jord og himmel. Erindringen manifesterer seg som *gjenoppdagelse* og *prosjekt*, og dermed er både fortid, nåtid og fremtid inbefattet. For grekerne var erindringen, *Mnemosine*, musenes mor, og selv var hun datter av himmel og jord. Erindringen er med andre ord kunstens kilde. Da det er arkitekturen som fremstiller livet som finner sted mellom jord og himmel, fortjener den tilnavnet "moderkunsten".

Mer presist kan vi definere den som *stedskunst*. Det er som stedskunst at det enkelte byggverket får mening. Vi begynte med spørsmålet om hva det vil si at et sted er "i orden", og svaret er altså at hver enkeltting og hvert verk må være betinget av stedet, som både er naturgitt helhet og arkitektonisk tradisjon.

At enkeltverket er betinget av helheten, innebærer imidlertid ikke et entydig kausalitetsforhold, på linje med det funksjonalistiske motto. Som *tolkning* er verket både nytt og gammelt, og målet er mangfold snarere enn "statisk harmoni". Overenstemmelsen mellom verk og sted kan med andre ord realiseres på mange måter. Tidligere var det byggeskikken som sikret de mindre originale verks tilhørighet, mens de mer utpregede "nyskapninger" avdekket muligheter som hittil hadde vært skjult. Derved ble historien levende, og "stilutviklingen" en gjengivelse av dette. Idag synes enhver overenstemmelse å være brutt. Byggeskikken er en saga blott, og originalitet er blitt ensbetydende med "påfunn". Resultatet er nettopp det vi har betegnet som stedstap. Den eneste motvekt mot denne "utviklingen" er gjenreisningen av arkitekturen som stedskunst.

Kunst innebærer kunnskap, og derfor er det nødvendig å utvikle vår *stedsforståelse* i betydning av fenomenologisk innsyn i det som er. Vi har i det foregående antydning hva en slik forståelse omfatter, og skal i det følgende kapittel utdype dette. La oss bare tilføye og understreke at stedsforståelsens grunnlag er almenmenneskelig. Da grunnlaget er en felles forforståelse, er stedsforståelsen en del av vår væremåte, og i sine hovedtrekk uavhengig av tid og sted. Derfor er vår analyse av stedsbruken aktuell, selv om eksemplene er historiske. Fremdel er ankomst, møte, opphold, samvær, overenskomst og forklaring stedsbrukens hovedmomenter, og fremdeles er erindring, orientering og identifikasjon de værensaspekter som muliggjør enhver "bruk". Derfor er også de tilhørende arkitektoniske grunnstrukturer aktuelle, selv om de må tolkes stadig på nytt.

Takket være sin prinsipielle natur, er grunnstrukturene utgangspunktet for den *stedsanalyse* som skal gi oss forståelse av det individuelle stedet. For å forstå et sted er det ikke nok å samle inn et mer eller mindre usammenhengende data som viser hvordan visse funksjoner fant sted ned gjennom tiden. Snarere er det nødvendig at innsamlingen skjer ut fra en prinsipiell helhetsforståelse, og dertil at opplysningene "analyseres", det vil si, sees i sammenheng som uttrykk for stedsbruken, i den betydning vi her har gitt. Bare slik blir stedsanalysen et realistisk utgangspunkt for erkjennelsen av stedets identitet. Dermed blir det også mulig å påvise om det har "funnet seg selv" i historien. Og bare slik blir det mulig å påpeke hva som må bevares og hva som må "utvikles" for at det skal kunne leve videre. For "liv" vil ikke si stadig forandring, men at noe bevarer sin identitet gjennom forandringene.

Hvis stedet skal kunne leve videre som det det er, trenger det vår omsorg og pleie. Virkelig stedsforståelse innebærer *respekt*, og å respektere vil si å la det som er, *være*. Men det betyr selvsagt ikke at vi skal unngå alle inngrep. Tvert imot trenger tingene oss, slik vi tidligere antydning med Rilke-sitatet om at de "tiltror oss en redning". Det er *alles* plikt å støtte stedsutviklingen gjennom en slik respekterende holdning. Ut over dette er det *arkitektens* oppgave å manifestere respekten i tolkende verker som bidrar til stedets selvrealisering. Idag har de ferreste arkitekter den stedsforståelse som dette krever. Isteden prosjekteres verkene i isolasjon, enten som tilfredsstillende av spesielle "funksjonelle krav", som statussymbol eller som selvuttrykk. Heldigvis finnes det unntak. Allerede i 1954 slo Sigfried Giedion til lyd for en "ny regionalisme", og i løpet av de tiårene som er gått, er mange verk med røtter i stedet blitt realisert. Stedskunsten lever altså fremdeles, selv om den nå bare skjer i glimt, fordi en adekvat stedsforståelse mangler.

Christian Norberg-Schulz, arkitekt mnal., dr techn.
Seniorprofessor i arkitekturteori och historia vid
Arkitektthøgskolen i Oslo.